

В.В.Масненко.

Козацтво в історичній концепції Вячеслава Липинського.

В.Липинський з повним правом вважається істориком однієї верстви – української шляхти. Таке визначення є доволі принциповим, оскільки в значній мірі пояснює його історіософську концепцію, сутність бачення праці історика та сприйняття історичних реалій. Засновника державницького напрямку в українській історіографії найбільше цікавило XVII ст. – доба становлення Української держави і держави саме козацької. За таких обставин маємо певну дилему пріоритетів: шляхта чи козацтво, яку Липинський, попри всю симпатію до першої, намагається вирішити на ґрунті переконання, що “не можна збудувати на Україні державного ладу, спираючись тільки на одній соціальній групі...”[*][1] Відповідно дослідник приділяв частину уваги й феномену

козацтва.

Липинський визнає за козацтвом домінуючу роль в історичних подіях доби Хмельниччини. Але його ставлення до цього стану досить амбівалентне. З одного боку, маємо показ потужного державотворчого потенціалу. Саме “козащина українська сотворила поняття державності й нації української” [2]. Козаки також виступають визнаними “провідниками нації”. З іншого боку, Липинський ставить під сумнів, що козацтво, спираючись лише на внутрішні станові можливості, самостійно змогло б відбудувати Українську державу. Врешті решт, провідною думкою дослідника, що проходить через весь його науковий доробок, є така: саме завдяки шляхті та державному генієві Б.Хмельницького козацтво спромоглося виконати свою історичну місію побудови Української держави та формування сучасної української нації. Зупинимося на конкретному змісті історичної візії Липинського щодо українського козацтва. Характерно, що історик торкається багатьох аспектів козацької проблематики. Так, у його науковому дискурсі помітне місце займають поняття, безпосередньо пов’язані з нею. Держава визначається, як “українська козацька”, “стєпова козацька” чи просто “козацька”; Україна – як “козацько-руська”, “козацька” чи у більш вузькому розумінні – “козацька південна”. Козацькі риси мають соціальні та етнічні спільності: “нарід козацький”, “козацька українська нація”, “шляхта покозачена”, “лицарський козацький рід”, “українська козацька аристократія”, “козацька олігархія” і “козацька чернь”. Суттєвими явищами виступають “козацький автономізм” та “козацька державність”, козацька революція та контрреволюція. Козацькими також є: територія, уклад, устрій, влада, лад і присуд, вольності, права, традиція, військова організація та звичаї, старе звичаєве право, земельна власність та землеволодіння, політика та дипломатія, методи боротьби та політика, навіть ідеологія та спосіб думання. Наведені визначення не варто розглядати як суто

лексичні побудови чи данину загальній традиції, за ними стоїть авторське усвідомлення справді визначної ролі козацької верстви на відповідному історичному відтинку буття українського народу і держави.

Показання центру старої Київської держави О.Липинський вважає своєрідним кроком назад у порівнянні з попередньою добою: “Русь по руїні свого державного життя показачилась, отатарщицалась та зварваризувалась” [3]. Назадництво виявлялося, перш за все, у втраті державницької традиції, притягальної сили власної культури та духовності.

Надалі ситуація поступово зазнає змін. Протягом мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами козащина сконсолідувалася “як окремий виразний стан”. Важливо, що це був “лицарський військовий” та одночасно “економічно продукуючий” клас. Пізніше Липинський зарахує козацтво до середньої верстви [4]. Козацький стан створив власну еліту, свою аристократію – оцих “козаків старинних”, які своїм авторитетом пов’язували козацтво в “одно зорганізоване об’єднане тіло”. В результаті “козащина стала здатним до життя та розвитку суспільним класом, вона ставала поволі в національно їй чужій Річпосполитій державою в державі” [5].

Проте, козацтво як соціальна верства виявилось доволі неоднорідним. В ньому, принаймні, виділялися дві складові частини: низова козащина та городове міщанське козацтво. За Липинським, абсолютно протилежним є їх внесок у процес українського державотворення.

Уособленням степового козацтва виступала, перш за все, Запорозька Січ. Її внутрішня природа, соціальна та господарська сутність були зумовлені своєрідною історичною долею. Поскільки основною метою Січі був збройний захист від степового ворога, вона не знала широкого поширення хліборобства. Господарство складалося з різних промислів: рибальських, скотарських, ловецьких. У політичній площині степова вольниця не могла витворити стабільної структури, несла в собі величезний потенціал анархічності й руйнації, і

що найбільш негативно, була державно та національно пасивною, індеферентною до незалежності України. Але в той же час без участі степової козаччини побудова Української держави виглядає доволі проблематичною. Справа в тому, що вона мала “надзвичайну внутрішню силу”, втілену у прекрасній військовій організації та потужній колонізаційній спроможності. “Знищений татарським лихоліттям центр Руської держави був відбудований фізичною, колонізаційною силою української степової козаччини”[6], – констатує Липинський.

Іншою групою козацтва є городове, реєстрове. Від попередньої воно відрізняється осілістю, хліборобським характером, значно вищим рівнем культури. І в силу цього вже позбавлене деструктивних рис своїх братів-січовиків. До козацької лицарської традиції додається й відповідна господарська база – засноване на приватній власності культурне хліборобство. Таким чином, городове козацтво поєднувало в собі силу “меча і плуга”. І що особливо імпонувало Липинському, в цьому сенсі було близьким до української шляхти. Ця група козацтва значно більше цікавила історика, поскільки саме вона була потенційно державницьким чинником. Але реалізувати свої можливості змогла, пройшовши складний процес еволюції.

Державницькі можливості козацької верстви розкрилися в ході Визвольної війни. З погляду Липинського, Хмельниччина виразно поділяється на два періоди: добу автономізму і час всаможітності України та побудови козацької держави під офіційною назвою – Військо Запорозьке.

Доба автономізму охоплювала перші чотири-п’ять років повстання. Внутрішня суть такого хронологічного поділу полягає в глибинних еволюційних процесах соціальної структури українського населення, посилення, а з часом і домінування тих верств, які мали виразно державницьке спрямування. Власне це була еволюція самого козацтва, що

відбувалася шляхом сприйняття ним державницької ідеї.

Сам же Хмельницький, на думку В.Липинського, мав чітку державну ідеологію з самого початку повстання (можливо, і раніше), а на першому його етапі, під тиском несприятливих обставин змушений був проводити політику незалежнення України конспіративно.

В початкову добу, як пише історик: “Козаччина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремих державний організм усю свою націю; вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріальні здобутки революції в державі польській”[7]. Таку ситуацію Липинський пояснює домінуванням у повстанському таборі степової неграмотної козаччини, яка витворити сама з себе власної державної ідеології не могла. Українська шляхта і городове козацтво, потенційні носії такої ідеології, мали ще малу вагу, щоб реалізувати свої незалежницькі плани. Козацька маса цілком задовольнялася наслідком здобутих перемог і економічно і політично: для неї було достатньо лише знищення магнатського панування на традиційній козацькій території.

Складними й суперечливими були соціальні стосунки між трьома провідними українськими верствами: козацтвом, шляхтою та селянством. В автономістичну добу, як вважав Липинський, козацтво використовувало інші верстви лише в якості тимчасового знаряддя задля досягнення власних станових інтересів. При цьому ґрунтом для порозуміння було співпадання інтересів різних станів. Так, для козаків і селян спільною була соціальна боротьба проти “панів” магнатської Речі Посполитої. А з шляхтою козацтво ріднила вже національна справа – одна “руська віра”. Нажаль, ця взаємодія у більшості випадків мала тимчасовий характер. Дослідник виділяє цікаву закономірність: у стані війни з польською владою правою рукою повсталих козаків була “чернь”, а коли виникала потреба у перемир’ї, нею ставала українська шляхта. Причиною серйозних соціальних суперечностей було знову

таки те, що козацтво ще не усвідомило свою державницьку місію.

Неготовність широких мас до державотворення підсилювалась доволі тонким шаром української еліти – справжньої аристократії. Навіть керівник повстання, маючи чітку державну ідею, поки що не в змозі її реалізувати. “Хмельницький при всій своїй геніальности був і мусив бути залежним від своєї, в душі державної неповноправности вихованої козацької верстви”[8]. Гетьманські державницькі плани на цьому етапі боротьби підтримувала лише “повстанча старшина, що складалася переважно з покозаченої шляхти, міщан та поповичів”. Проте її вплив був ще слабкий, щоб надати козацькій політиці національного характеру.

Нарешті, причини поки що недержавного спрямування козацького повстання, на думку Липинського, криються і у цивілізаційних впливах. На території України зустрілися європейська та азіатська цивілізації. Це вилилося у протистояння культурного Заходу, символічно представленого плугом – осілим хліборобством, та некультурного варварського Сходу, символізованого степом. Звідси й закономірний висновок:

“Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роль з українського боку грає низова нехліборобська козаччина та її права рука, анархічна “чернь” українська і допомога татарська – доки Богдан Хмельницький, “самодержець руський” репрезентує руїницьку силу степу, а польська Річ Посполита творчу хліборобську цивілізацію плугу, доти про “визволення Руси” і який будь державний лад на Україні не може бути й мови”[9].

Проте доба автономізму не була змарнованою для української справи. Закономірним продуктом цих важких років боротьби й пошуку компромісу були кардинальні зміни внутрішньої природи козацтва, названі Липинським досить влучно – величезна державна, національна і соціальна еволюція Війська Запорозького. Козацтво поступово

перетворюється у послідовну державницьку верству. Саме ця обставина трактується Липинським як вирішальна, що дала Б.Хмельницькому і його найближчому оточенню можливість реалізувати ідею побудови Української держави.

Еволюція козацтва полягала, перш за все, в його укультуренні, що здійснювалося шляхом європеїзації, сприйняття цінностей хліборобської цивілізації. Конкретно, зміна орієнтирів, на думку Липинського, полягала у політичній перемозі осілої військово-хліборобської верстви. Це було рівнозначно тому, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руїницькою стихією нерозораного степу. Відповідно козацтво як соціальна верства не має вже спільних рис зі справжнім Запорожжям з його традиційною напівкочовою культурою. “Військо Запорожське” – в другій добі повстання – це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і початку повстання змістом”[10].

Кардинальні зміни торкнулися всіх без винятку сторін життя козацького стану: його соціальної структури, передовсім провідної верстви, господарства, релігійно-конфесійних стосунків, геополітичної орієнтації, юридично-правових норм. Але найголовніше, що домінуючою у козацькому середовищі стає саме державницька ідеологія. Козацтво по своїй внутрішній природі було готове для такої еволюції. Липинський, безперечно, зараховує його до прогресуючих верств населення, здатних до упорядкування всього суспільного життя: “тоді в XVII-ім столітті справа національна спочивала в міцних і певних руках завзятого козацького класу”.

Процес узахіднення козащини мав також міцне економічне підґрунтя – приватну земельну власність, “оперту на римським праві індивідуального володіння землею”. На переконання Липинського, земельна власність городового козацтва мала своєрідний національний “індивідуально

український” характер, який принципово відрізнявся від сусідніх народів. А саме, український різновид земельної власності поєднував у собі лицарські аристократичні і службові риси. Проте у функціонуванні інституту земельної власності в Україні спостерігалися суттєві суперечності. Так, на січовому Низу домінували общинницькі колективні традиції. Крім того, старе звичаєве право козацьке, яке було покладене в основу нового українського права, також не знало приватної земельної власності. Вихід з цієї ситуації гетьманська влада знайшла у поширенні шляхеського цивільного права, виробленого під впливом саме західної традиції. За Хмельниччини на нього масово переходять володіння городового, переважно правобічного та північно-українського козацтва.

Далі Липинський констатує, що козацтво виявилось на висоті і у визначенні своєї соціальної ролі в суспільстві: “Важко те, що лицарська, військова, предківська, аристократична традиція, в західно-європейському того слова розумінню лягла в основу понять і правних норм, духа й соціального укладу цілого Війська Запорозького”[11]. За часів гетьманування Б.Хмельницького аристократичний характер українського козацтва значно розвинувся та зміцнів. Накладання лицарської традиції на приватну форму землеволодіння остаточно закріпили європейську орієнтацію козащини.

Окремо необхідно зупинитися на проблемі, якій В.Липинський приділяє особливу увагу – формуванні нової козацької аристократії, тодішньої еліти українського суспільства. Аналізуючи конкретну історичну ситуацію, коли протягом козацького повстання виділяється нова провідна верства, дослідник піднімається до певних загально соціологічних узагальнень, які по своєму змісту виходять за тему дослідження і є своєрідним прикладом розуміння теорії еліт в українській історичній та політичній думці 20-х років ХХ ст.

Економічною основою нової аристократії було розглянуте вище “вільне й ділчичне землеволодіння козацьке”. В умовах козацького повстання зазнав суттєвих змін і принцип комплектування провідної верстви. Виборні звичаєвоправні засади відійшли у минуле, поступившись місцем принципу повного підпорядкування владі гетьмана, який сам призначає козацьку старшину. Такий стан речей отримує цілковите схвалення дослідника, оскільки саме він давав змогу збудувати сильну козацьку державу.

Взагалі у процесі формування нової української еліти Липинський особливе значення відводить особі Б.Хмельницького. Мова у даному випадку ведеться не тільки про гетьманську прерогативу у доборі кадрів козацької адміністрації. Йдеться про значно вагоміші та складніші речі. Хмельницький в оцінці Липинського постає як своєрідна архітепчна модель, що слугує предметом безпримусового наслідування для нової еліти. Так, гетьману вдалося прищипити козацькій верхівці деякі шляхетні етичні риси: скромність, дисциплінованість та послух. “І, що найважливіше, – підкреслює історик, – він свою безмежну, фанатичну відданість державній українській ідеї вмів передати... цілій, ним вихованій, українській аристократичній верстві”[12]. У зв’язку з цим слухним виглядають запримічені Л.Біласом аналогії між поглядами Липинського й іспанського філософа Ортеги і Гассет, який подібним же чином пояснює виникнення і функціонування аристократії[13].

В соціальному складі нової аристократії козацтво займало вагоме місце. Проте, як всяке новотворення, молода українська еліта відзначалася мобільністю. Як зазначає Липинський, “в самім початку повстання перевагу серед нової старшини української має старе реєстрове й січове козацтво”. Але майже одночасово на чоло повстання починає вибиватися і інша група – покозачена шляхта, яка в силу більшої свідомості займе пріоритетні позиції.

Сама ж козаччина, вібравши державницькі,

національно-свідомі елементи, з військово-добичницької безнаціональної касты перетворилась в державно-національну аристократичну верству. Хоча в цій новій еліті “старинне козацтво” фізично займає лише невеликий відсоток, воно передало їй свою давню лицарську традицію. Одночасно стара козацька форма була наповнена новим змістом, новим духом. Так з’явилися “будівничі й організатори нової держави, це нове ядро відродженої після вікового сну державної української нації”[14].

Розмова про велику еволюцію козащини, її європеїзацію під час повстання, була б не повною без розгляду зовнішніх впливів на цей процес. Особлива роль тут відводиться Богдану Хмельницькому. Саме він, з погляду Липинського, сотворив і в життя перевів “велику політичну ідею європеїзації козащини, а з нею і цілої України”. Великий гетьман, спираючись на європейську хліборобську цивілізаційну традицію, зумів приборкати руйнівні тенденції степової козащини й поставити Запорозьку Січ під надійний контроль “вірної старшини”.

Єдиним знаряддям узахіднення козацтва й припиння свавілля його некультурної частини, на думку дослідника, могла бути лише монархічна спадкоємна абсолютистська влада. “Тільки така влада, — пише Липинський, — змогла пристосувати козацький устрій, що виріс у степу, ... до устрою хліборобської культурної городової України, з її складним господарством і високою європейською цивілізацією. Устрій козацький вріс у землю — так можна коротко сформулювати той глибокий, рішачий для всього нашого дальшого життя переворот, який відбувся під єдиновладним пануванням Великого українського Гетьмана”[15]. Цікаво, що Липинського у даному випадку не турбує певна парадоксальність ситуації: абсолютизм — явище азійського, східного походження, працює на користь європейської культури в Україні. Саме у такому компромісі він вбачає велич Б.Хмельницького, який один з усіх політиків від часів княжої

Русі успішно подолав протиріччя між західною і східною цивілізаціями на українській території.

Липинський також не міг обійти увагою особливе значення української шляхти у справі європеїзації козащини, перетворення її у державницький стан. Досягалося це не тільки шляхом поповнення козацьких лав, особливо старшинських, за рахунок давніх шляхетських родів. Історик неодноразово говорить про прямі запозичення козацтвом з шляхетського арсеналу цінностей. Зокрема, йдеться про успадкування національно-державної традиції. У господарському економічному полі козацтво також знаходить готові життєздатні шляхетські взірці. Шляхта виступала й безпосереднім попередником та вчителем у царині оборони національно-релігійних інтересів. “Не будь цієї боротьби, не було б, очевидно, національно-релігійних змагань і серед самої ... степової української козащини, що власне від шляхти “руської” цю національну боротьбу унаслідувала, перейняла і далі її вела”[16].

Зрештою, однак виявилось, що далеко не для всіх “шляхетських чеснот” знайшлися відповідники у козацькій середовищі. У візії Липинського простежується ледь помітна екцентація на певній класовій обмеженості козацтва у порівнянні зі шляхтою. Так, легітимні підстави для побудови української монархії не можливо було знайти на “полукочовій примітивній Січі Запорізькій”. А проблема законності та традиційності влади в умовах XVII ст. стояла доволі гостро. За Липинським, легітимну державно-правову основу для монархічної влади в Україні давала лише позакозацька традиція, а саме північно-західні українські землі старої “руської” князівської державної культури.

Досить стисло говорить Липинський також про вирішальну роль релігії, церкви та духовності в процесі укультування козацтва. Так, козацькому повстанню безпосередньо передувало відродження православної церкви. Саме її авторитет ліг в основу вже політичного відродження

української нації. Як вважав дослідник, “без авторитетної церкви і релігії не вдалось би ні Сагайдачному, ні навіть великому Богданові зорганізувати біля останків розпорошеної та ослабленої української шляхти... ті напіврозбійничі, анархічні, з найрізнорідніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії встаткувались, ублагороднились, здисциплінувались, зукраїнізувались і, в одним духом спосне, одне тіло державно-національне об'єднались”[17].

В цілому, простеживши складний процес еволюції козацтва в європейський державницький клас, Липинський приходить до висновку про його конкретний позитивний внесок у побудову нової Української держави XVII ст. Так “завершувався переломовий процес сформування української нації і відбудови в нових українських козацько-шляхецьких формах старої Руської варяжсько-князівської Держави”[18].

У науковому доробку Липинського, особливо в його фундаментальній “Україні на переломі”, на нашу думку, досить виразно простежуються елементи структурно-функціонального методу, наразі плідного при розгляді окремих соціальних груп, в тому числі і козацтва. Все це дозволяє цілком солідаризуватися з думкою І.Лисяка-Рудницького: “Сильна сторона Липинського, як історика, лежить передусім у соціологічній аналізі...”[19]

* Тут і далі в тексті збережено особливості правопису В.Липинського.

1. Липинський В. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті: Документи і матеріали. — Б.м., 1983. — Т.1. — С.472.

2. Липинський В. Україна на переломі. 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті: Твори. Історична секція. — Т.3. — Філадельфія, 1991. — С.53.

3. Там же. — С.206.

4. Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К., 1995. — С.63.
5. Липинський В. Україна на переломі. — С.53.
6. Там же. — С.229.
7. Там же. — С.76.
8. Там же. — С.30.
9. Там же. — С.86.
10. Там же. — С.82.
11. Там же. — С.115.
12. Там же. — С.139.
13. Білас Л.Р. Рячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Історична секція. — Т.3. — Філадельфія, 1991. — С.XLIII.
14. Липинський В. Україна на переломі. — С.156.
15. Там же. — С.109.
16. Там же. — С.65.
17. Липинський В. Релігія і церква в історії України. — С.33.
18. Липинський В. Україна на переломі. — С.229.
19. Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Історичні есе. — К., 1994. — Т.2. — С.139.